

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ЖЕКЕ ҚҰҚЫҚ ПЕН АДАМ ҚҰҚЫҒЫНЫҢ АРАҚАТЫНАСЫ

Абитаева Аида Николаевна

abitaevaaida@gmail.com

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Халықаралық құқық мамандығының 3-курс студенті
Қазақстан Республикасы, Нұр – Сұлтан қаласы
Ғылыми жетекші: Сейдеш Б.Б.

Аннотация: Адам құқықтарын реттеумен байланысты мәселелер қазіргі халықаралық құқықта әрдайым өзекті сипатқа ие. Осыған орай, бұл мақалада адам құқықтары мен халықаралық жеке құқықтың заң саласындағы орны және олардың өзара арақатынастары анықталды. Сондай-ақ, халықаралық жеке құқықтағы адам құқығына қатысты біріздендіру мәселесі қарастырылды.

Түйінді сөздер: халықаралық жеке құқық, адам құқығы, біріздендіру мәселесі

Аннотация: Вопросы связанные с регулированием прав защиты человека всегда носили актуальный характер в современном международном праве. Исходя из этого, в данной статье рассматриваются место прав человека и международного частного права в юриспруденции, проводятся соотношения между ними. Также был рассмотрен вопрос унификации нормативно-правовых актов касаясь прав человека.

Ключевые слова: международное частное право, права человека, унификация

Abstract: Issues related to the regulation of human rights have always been relevant in modern international law. Based on this, this article discusses the place of human rights and private international law in jurisprudence, and the relationship between them. The issue of unification of legal acts with regard to human rights was also considered.

Keywords: private international law, human rights, unification

Батыстың дамыған мемлекеттеріндегі құқықтық реттеудің гуманистік бағыты өзін Соңғы онжылдықта айтарлықтай айқын көрсетті. Бұл ретте бұл процесс нысан бойынша ғана емес, сондай-ақ мәні бойынша да дамыды: жеке тұлғаның құқықтары мен бостандықтарын қорғауға бағытталған заңды ұйғарымдар, оның ішінде оларды іске асыру тетіктерін құрудың арқасында неғұрлым пысықталған және тиімді болды. Нәтижесінде бүгінгі күні реттеу мәнін белгілеу арасында «адам құқығы» атауы неғұрлым танымал болып табылатын заңды реттеудің ерекше саласы ретінде қалыптасты деп айтуға болады. Онда нақты мемлекеттердің кейбір халықаралық шарттары мен конституцияларында бекітілген маңызды және іргелі құқықтар белгіленеді.

«Адам құқықтары» ұғымы деп - дербес құқықтық саланы түсіну керек. Халықаралық-құқықтық деңгейде, сондай-ақ көптеген дамыған мемлекеттердің құқықтарында адам құқықтарына дербес құқықтық сала мәртебесін беру процесі аяқталды немесе аяқталуына жақын. Ал адам құқықтарының құқықтанудың жеке саласы және ерекше оқу тәртібі ретінде бөлінуіне қатысты айтар болсақ, бұл орын алған факт болып отыр[1, 5].

Халықаралық жеке құқыққа келер болсақ, ол бүгінде құқықтық сала, ғылым саласы және оқу пәні ретінде дербес қалыптасқан құқық саласы ретінде толық қарастырылады.

Өкінішке орай, отандық заң саласында адам құқықтарының халықаралық жеке құқықтармен өзара арақатынасы мәселесіне көп көңіл бөлінбеді және ғылым саласында ол әлі толықтай қаралмаған. Осы себепті осы тақырыпты талдау отандық ғылым үшін ғана емес, сондай-ақ практика үшін де үлкен өзектілікке ие.

Адам құқықтарының халықаралық жеке құқықпен арақатынасы туралы айтатын болсақ, әңгіме өзара іс-қимыл жасайтын және бір-біріне әсер ететін, бірақ сәйкес келмейтін реттеудің екі дербес және тәуелсіз салалары туралы болып отырғандығын ескеру қажет.

Қазіргі уақытта біз құқықтың осы екі саласының өзара арақатынасының тек алғашқы бағыттары мен нысандарын ғана көре аламыз.

Адам құқықтарының проблемасын тұтастай алғанда бүгінгі күні ішкі құқық саласына және бір құқықтық жүйенің шегінен шығатын салаға тең дәрежеде қатысты деп қарастыру керек. Қазақстанда ішкі құқықта ол оған лайықты орын алмайды. Мұның бірінші себептері адам құқықтарының мәселесі осыдан 20 жыл бұрын ішкі отандық реттеу үшін үлкен мәнге ие болған жоқ және оны абстрақтылы түрде қарастыруды жөн көрді[2,102].

Айта кетерлік тағы бір маңызды сәт, жеке халықаралық құқықты халықаралық жария құқықтың бір бөлігі ретінде қарастыру әрекеттері бұрыннан негізсіз деп танылған, сондай-ақ, жеке халықаралық құқықты азаматтық құқықтың бір бөлігі ретінде де санауға негіз жоқ. Сол сияқты, адам құқығы жалпыға ортақ халықаралық құқықтың немесе конституциялық құқықтың жеке саласы ретінде қарастырылмауы керек. Бірінші жағдайда да, екінші жағдайда да табиғаты белгіленген жіктеулерге *sui generis* қатаң түрде жүгінуге мүмкіндік бермейтін күрделі заңды салалары туралы айту керек. Осыған байланысты жеке халықаралық құқық пен адам құқықтары арасында сөзсіз ұқсастық бар[3,44].

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, адам құқықтарының жеке халықаралық құқықпен өзара арақатынасын халықаралық жария құқықтың екі саласының өзара әрекеттесуі немесе конституциялық құқықтың бір бөлігінің азаматтық құқықтың бөлігі ретінде өзара әрекеттесу ретінде жіктеу мүмкін емес. Жеке халықаралық құқық та, адам құқықтары да осылай жеңілдетілмейді.

Халықаралық жеке құқық адам құқықтарына қызмет ететін, сондай-ақ, адам құқықтарын жариялайтын мақсаттарға қол жеткізудің жолдары мен құралдарын қамтитын құқықтық сала болып табылады. Әрине, мұндай қызмет атқаратын функцияны халықаралық жеке құқық ғана емес, басқа да құқықтық салаларды да орындайды. Алайда, осыдан адам құқықтарының халықаралық жеке құқықтан қандай да бір заңдық немесе тәртіптік басымдылығы туралы қорытынды жасауға болмайды.

Осыған байланысты адам құқығы мен халықаралық жеке құқық бір-бірін толықтырады. Мәселен, халықаралық азаматтық және сауда айналымына қатысты адамның нақты құқықтарын сақтау және іске асыру халықаралық жеке құқықтармен реттелетін құқықтық қатынастардың туындауына себепші болады. Өз кезегінде, халықаралық жеке құқық институттарының көмегімен халықаралық азаматтық және сауда айналымында адам құқықтарын нақты іске асыру, сақтау және қорғау жүзеге асырылады.

Отандық болмысқа қатысты келесі нюансты да атап өту қажет: қазіргі заманғы құқықта адам құқықтарының мәселесі көбіне ұлттық құқықтан жоғары реттеу саласында оқшауландырылған, ал халықаралық жеке құқық негізінен ішкі құқық саласына шоғырланған, осылайша аталған екі сала арасында тиісті теңгерімді табу жоспарында олардың бір-бірін өзара толықтыруы туралы және құқықтық реттеудің сапасын жалпы арттыру үшін алғышарттар жасау туралы айтуға болады[4, 655].

Айтылғандарды қорытындылай келе, екі нәтиже шығаруға болады. Біріншіден, соңғы онжылдықтардағы адам құқықтарының саласы шынымен жаһанданған, жекелеген ұлттық құқықтық жүйелермен шектелмеген. Мұндай жағдайларда оның жеке ұлттық құқықтық жүйелер шеңберінен шығатын құқықтық қатынастарда мамандандырылған құқық салаларымен өзара әрекеттесуінің қажеттілігі маңызды болып табылады. Олардың ішінде жеке халықаралық құқық жетекші орындардың бірін алады. Екіншіден, жеке құқық немесе азаматтық құқық – бұл практикалық өмірдегі адам құқықтары мен мәртебесіне байланысты ең кең, ең дамыған және әлеуметтік мәні бар құқықтық сала.

Халықаралық құқық және адам құқықтарының арақатынасы мәселесінде адам құқықтарының халықаралық жеке құқыққа жалпы әсерін қарастыруға болады. Ең алдымен, ХХ ғ.екінші жартысында адам құқықтарының ролін арттыру коллизиянды реттеуден материалдық-құқықтық, сондай-ақ жеке іс жүргізу құқығына ерекше назар аударуға елеулі әсер етті. Белгілі болғандай, коллизиялық әдіс өзінің барлық артықшылықтары кезінде жеткілікті түрде күрделі. Ол дауларды шешу нәтижелеріне қатысты болжауға ықпал етпейді

және қолданылатын реттеудің ұлттық сипаты мен осындай реттеу қолданылуы тиіс құқықтық қатынастардың бір құқықтық жүйесінің шегінен шығатын табиғат арасындағы қайшылықты шеше алмайды. Осыған орай анықтау жөніндегі коллизиялық әдіс халықаралық азаматтық және сауда айналымы субъектілерінің құқықтарын қорғаудың толық тетігі бола алмайды. Материалдық-құқықтық реттеу әдісі мұндай маңызды кемшіліктерге ие емес, бұл халықаралық азаматтық және сауда айналымын ынталандыру тұрғысынан да, адам құқықтары тұрғысынан да оны пайдаланудың тиімділігін негіздейді. Нәтижесінде қазіргі заманғы халықаралық жеке құқық адам құқықтарының мәселесі аясында мүлктік коллизиялық ретінде қабылдана алмайды.

Бұдан басқа, халықаралық жеке құқықтағы материалдық-құқықтық реттеу рөлінің маңыздылығын арттырумен осындай реттеуді біріздендіру процесі тығыз байланысты. Барлық мемлекеттердің ішкі ұлттық құқықтық реттеуінде шетелдік элементпен құқықтық қатынастарды ішкі материалдық-құқықтық реттеуге қатты назар аударылса да, бұл халықаралық азаматтық және сауда айналымы субъектілерінің құқықтарын халықаралық деңгейде материалдық-құқықтық реттеуді біріздендіруге жәрдемдесетін шамада қорғауға ықпал етпейді. Материалдық реттеуді біріздендірудің жетістіктері әлі де үлкен емес, алайда онсыз жағдай әлдеқайда төзімсіз болар еді. Алайда адам құқықтарының рөлін арттыру халықаралық жеке құқықтағы материалдық-құқықтық реттеуді ғана емес, сондай-ақ жеке іс жүргізу құқығындағы коллизиялық реттеуді біріздендіруге ықпал етті.

Шын мәнінде, меншікті құрметтеу құқығын негізгі құқықтардың қатарында тану (Адам құқықтары мен негізгі бостандықтарын қорғау туралы Конвенцияға № 1 Хаттаманың 1-бабы (Париж, 1952 ж. 20 наурыз), мүлкті иелену және өз мүлкін еркін айырудан қорғау құқығы (Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының 17-бабы), меншікті пайдалану және иелену құқығы (Адам құқықтары туралы Американдық Конвенцияның 21-бабы (1969 ж. 22 қараша) халықаралық деңгейде меншік құқығын коллизиялық реттеуге, басқа да заттық және осындай құқықтарды қорғауға бағытталған коллизиялық мазмұндағы біріздендірілген құжаттарды әзірлеуге және қабылдауға алып келмеді. Әділ сот талқылауына құқықтың негізгі құқықтары қатарында тану (Адам құқықтары мен негізгі бостандықтарын қорғау туралы Конвенцияның 6-бабы (Рим, 1950 жылғы 4 қараша); азаматтық және саяси құқықтар туралы Халықаралық Пактінің 14-бабы (Нью-Йорк, 1966 жылғы 19 желтоқсан) азаматтық процестің түрлі аспектілері бойынша халықаралық біріздендірілген реттеуді қабылдауға әкеп соқпады[5,861-886].

Біріздендіру аспектісімен тағы бір сәт байланысты. Белгілі болғандай, әр түрлі елдердің коллизиялық құқықтарындағы айырмашылықтар халықаралық айналымның бұзылуын тудыратын факторлар болып табылады. Осындай көріністерінің бірі «қалыптаспаған» қарым-қатынастар, яғни бір елде құқықтық қорғау алатын және одан басқа елде қарастырылмайтын қатынастар болып табылады. Адам құқықтары аясында мұндай қатынастардың болуы мүмкін емес, ал олармен тек құқықтық реттеуді біріздендіру арқылы ғана күресуге болады. Сондықтан «қалыптаспаған» қарым-қатынастар мәселесін біріздендіру арқылы шешу, адам құқықтары саласының мақсаттарына сәйкес келеді, ал соңғысы, өз кезегінде, мұндай шешуге ықпал етеді.

Бұдан әрі, адам құқықтарының рөлін арттыру соңғы онжылдықта «неғұрлым тығыз байланыс» коллизиялық қағидатын халықаралық жеке құқықта бекітуге көмектесті. Шын мәнінде, коллизиялық және жеке іс жүргізу аспектілерінде халықаралық жеке құқықтың түпкі мақсаты *Lex proproia in foro proproio* (тиісті сотта тиісті заң) қағидатын іске асыру болып табылады. Адам құқықтарының құқық саласы ретіндегі табиғаты оның мүдделері саласына уақыт өте келе субъективті құқықтардың неғұрлым көп санын табуы тиіс екеніне әкеле алмайды. Осыған орай адам құқықтарының түпкілікті мақсаты тар емес, бірақ неғұрлым кең, соның ішінде шетелде сатып алынған субъективті құқықтарды қорғау үшін жағдай жасау, сол сияқты құқық субъектілеріне тиісті құқықтық нормаларды әділ тарату үшін алғышарттар жасау сияқты түсінілуі тиіс. Мұндай жағдайларда осы абзацтың басында келтірілген тезистің негізділігі анық[6,277].

Адам құқықтарының рөлін арттыру халықаралық жеке құқықтағы екіжақты коллизиялық нормалардың маңыздылығын арттыруға ықпал еткенін де атап өтпеуге болмайды. Шетелде сатып алынған құқықтарды қорғау және шетелдік элементі бар құқықтық қатынастар үшін тиісті құқықтық режим құру екі жақты коллизиялық нормаларды кеңінен қолдануға жол берген кезде ғана мүмкін екені белгілі. Тоталитарлық елдерде коллизиялық нормалар жоқ немесе олардың ішінде біржақты коллизиялық нормалар басым мәнге ие. Керісінше, адам құқықтарының басымдығына негізделген елдерде коллизиялық реттеу дәл осы екі жақты нормаларға негізделеді. Екі жақты коллизиялық нормалар басым қазіргі халықаралық жеке құқықтағы ұлттық кодификацияның үшінші кезеңі көп жағдайда өзара байланысты процестер болып табылады[7,31-33].

Бұдан әрі, адам құқықтары мәнінің өсуі халықаралық жеке құқықпен айналысатын халықаралық ұйымдардың қызметінде адам құқықтары мәселелері неғұрлым маңызды рөл атқара бастады. Халықаралық жеке құқық жөніндегі Гаага конференциясы мынадай құжаттарды: балаларды халықаралық ұрлаудың азаматтық-құқықтық аспектілері туралы Конвенцияны (1980 жылғы 25 қазан), сот төрелігіне халықаралық қол жеткізу туралы Конвенцияны (1980 жылғы 25 қазан), балаларды қорғау және мемлекетаралық асырап алуға қатысты ынтымақтастық туралы Конвенцияны (1993 жылғы 29 мамыр), кәмелетке толған адамдарды халықаралық қорғау туралы Конвенцияны (2000 жылғы 13 қаңтар) әзірлегенін атап өту жеткілікті. 1948 ж. Адам құқықтарының жалпыға бірдей Декларациясының 27-бабының 1-тармағына сәйкес экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы Халықаралық Пактінің 1966 ж. адам құқықтарының мәселесін халықаралық жеке құқықты біріздендіру жөніндегі халықаралық институт (ЮНИДРУА) әзірлеген «Ұрланған немесе заңсыз әкетілген мәдени құндылықтар туралы Конвенция (Рим, 1995 ж.) бар[8].

Екінші жағынан, халықаралық жеке құқық мәселелері қызметінде адам құқықтары мәселелері басым болып табылатын халықаралық ұйымдар, атап айтқанда Еуропа Кеңесі мен Америка мемлекеттерінің ұйымы көп көңіл бөледі. Еуропа Кеңесі шеңберінде жасалған сыбайлас жемқорлық үшін азаматтық-құқықтық жауапкершілік туралы Конвенцияны (Страсбург, 1999 ж. 4 қараша) және шетелдік заңнамаға қатысты ақпарат туралы Еуропалық конвенцияны (Лондон, 1968 ж. 7 маусым) қабылдады. Америка мемлекеттерінің ұйымы шеңберінде конвенциялардың көп санын қабылдаған халықаралық жеке құқық бойынша америкааралық мамандандырылған алты конференциялар өтті.

Жоғарыда айтылғандарды негізге ала отырып, қандай да бір заң саласында құқықтық қорғаудың барлық әдеттегі және дәстүрлі құралдары толық таусылған және сәтсіз болған жағдайда, бұзылған құқықтарды қорғаудың жалғыз тәсілі адам құқықтары саласына жүгіну ғана болып табылады деп қорытынды жасауға болады. Бұл халықаралық жеке құқыққа да байланысты, себебі, адам құқықтары саласы халықаралық жеке құқыққа жалпы ықпалының маңызды аспектілерінің бірі болып табылады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Права человека. Учебник для вузов / Отв. ред. Е.А. Лукашева. – М.: издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА – ИНФРА • М), 1998.
2. Авакьян С.А. Библиография по конституционному и муниципальному праву России. – М.: Зерцало, 2002.
3. Саидов А.Х. Международное право прав человека. Учебное пособие / Отв. ред. Академик Б.Н. Топорнин. – М.: Академический правовой университет при Институте государства и права Российской Академии наук, 2002.
4. Алексеев С.С. Восхождение к праву. Поиски и решения. – М.: издательство НОРМА, 2001.
5. Международные акты о правах человека. Сборник документов. 2-е издание. – М.: издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА – ИНФРА • М), 2002.
6. Лунц Л.А. Курс международного частного права. Общая часть. – М.: Юридическая литература, 1973.

7. Муранов А.И., Жильцов А.Н. Национальные кодификации в современном международном частном праве. Тенденции и противоречия в его развитии на пороге третьего тысячелетия / Международное частное право. Иностранное законодательство. – М.: Статут, 2001.
8. Бюллетень международных договоров. – 2000. – № 1.